

Witold Jarno

Łódź w strukturze terytorialnych władz wojskowych II Rzeczypospolitej (1918-1939)

Piotrkowskie Zeszyty Historyczne 78, 59-79

2005/2006

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Witold Jarno

ŁÓDŹ W STRUKTURZE TERYTORIALNYCH WŁADZ WOJSKOWYCH II RZECZYPOSPOLITEJ (1918-1939)

Łódź, będąca drugim co do wielkości miastem II RP¹, odgrywała znaczącą rolę w strukturze terytorialnych władz wojskowych, zarówno pod względem wielkości tutejszego garnizonu, jak i jego położenia strategicznego. Dlatego, omawiając dzieje łódzkiego garnizonu, nie sposób pominąć zagadnień natury ogólnej, tym bardziej, iż w latach 1918-1939 Łódź była siedzibą wojskowych władz okręgowych, co jeszcze bardziej podnosiło rangę omawianego garnizonu, nie tylko w skali lokalnej, ale także w ogólnokrajowej.

Początki WP sięgają 12 X 1918 r., kiedy to Rada Regencyjna wydała dekret zawierający tekst przysięgi stawiającej żołnierzom obowiązek dochowania wierności Ojczyźnie i państwu polskiemu. Jej złożenie miało być oznaką objęcia przez nią władzy nad tworzonym wojskiem. Kolejnym krokiem było powołanie 25 X 1918 r., przez wspomnianą Radę Regencyjną, Sztabu Generalnego WP, na czele którego stanął gen. por. Tadeusz Jordan Rozwadowski. Z kolei dzień później stworzono MSWojsk, które zajęło się pracami nad całokształtem organizacji wojskowej na obszarze podległym Radzie Regencyjnej oraz przystąpiło do opracowywania planów organizacji i rozbudowy armii polskiej. W tym samym czasie podjęto prace nad tworzeniem terytorialnych władz wojskowych, w postaci inspektoratów lokalnych oraz podległych im okręgów wojskowych².

---

¹ W artykule użyto następujących skrótów: BA – Brygada Artylerii, BP – Brygada Piechoty, CAW – Centralne Archiwum Wojskowe, DP – Dywizja Piechoty, MSWojsk – Ministerstwo Spraw Wojskowych, NDWP – Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego, OG – Okręg Generalny, OGL – Okręg generalny Łódź, OK – Okręg Korpusu, OW – Okręg Wojskowy, pac – pułk artylerii ciężkiej, pap – pułk artylerii polowej, pal. – pułk artylerii lekkiej, pp – pułk piechoty, pSK – Pułk Strzelców Kaniowskich, psk – pułk strzelców konnych, RP – Rzeczypospolita Polska, WP – Wojsko Polskie i WPH – „Wojskowy Przegląd Historyczny”.

² M. Wrzosek, *Wojskowość polska podczas pierwszej wojny światowej (1914-1918)*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej (1864-1939)*, red. P. Stawecki, Warszawa 1990, s. 187; W. Kozłowski, *Powstanie Okręgu Generalnego Wojska Polskiego w Łodzi w 1918 r.*, [w:] *75-lecie odzyskania niepodległości przez Polskę. Łódź i województwo łódzkie. Materiały z sesji naukowej. Łódź 12 listopada 1993 r.*, red. K. Badziak i J. Szymczak, Łódź 1993, s. 107; M. Wrzosek, *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918-1921*, Warszawa 1992, s. 41-42; P. Stawecki, *Wskrzeszenie Wojska Polskiego na przełomie lat 1918 i 1919*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1986, t. XXIX, s. 206; W. Jarno, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego*

Dnia 30 października SG wydał rozkaz, na podstawie którego obszar państwa podległy Radzie Regencyjnej podzielono na 15 okręgów wojskowych, które miały przystąpić do formowania piechoty terytorialnej, a także w miarę możliwości innych oddziałów. Utworzono wówczas następujące OW: I-warszawski, II-siedlecki, III-lubelski, IV-radomski, V-kielecki, VI-piotrkowski, VII-częstochowski, VIII-łódzki, IX-kaliski, X-łowicki, XI-włocławski, XII-ciechanowski, XIII-łomżyński, XIV i XV-Suwalszczyzna, gdzie podział miał nastąpić w późniejszym czasie. Ostatecznie zamiast dwóch ostatnich, powstał jeden okręg (XIV-bialski)³.

Jako hierarchicznie wyższe zostały wówczas utworzone trzy Inspektoraty Lokalne: Warszawski (dowódca gen. ppor. Zygmunt Zieliński) – podlegały mu I, II, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII i XIV OW; Kielecki (gen. por. Wacław Iwaszkiewicz-Rudoszański) – V i VI OW; Lubelski (gen. ppor. Kajetan Olszewski) – III i IV OW. Jednocześnie SG zarządził formowanie 13 pułków piechoty oraz wyznaczył dowódców poszczególnych okręgów wojskowych, będących jednocześnie dowódcami tworzonych pułków. W skład utworzonego 17 XI 1918 r. OGŁ weszły cztery okręgi, na czele których od 4 listopada stali: VIII OW (Łódź) – płk Albin Jasiński, IX OW (Kalisz) – płk Józef Lewszecki, X OW (Łowicz) – ppłk Franciszek Korewo oraz XI OW (Włocławek) – płk Stefan Borowski. Początkowo łódzki VIII OW znalazł się – jak podano wyżej – w składzie Warszawskiego Inspektoratu Lokalnego. Był to dopiero początek długiego procesu kształtowania się terytorialnych władz wojskowych, przez co miejsce Łodzi w ich strukturze ulegało jeszcze kilkukrotnym zmianom. Sześć dni później (10 listopada) utworzono czwarty Inspektorat Lokalny w Piotrkowie Trybunalskim (dowódca gen. ppor. Tadeusz Wiktor), co spowodowało istotne zmiany w przynależności okręgów wojskowych mających wejść w przyszłości w skład OGŁ. Okręgi VIII i X zostały podporządkowane inspektoratowi w Kielcach, IX nowo utworzonemu inspektoratowi w Piotrkowie Trybunalskim, a XI – jako jedyny – pozostał w Inspektoracie Warszawskim. Powyższy stan utrzymał się przez kolejnych siedem dni i oznaczał dla Łodzi niejako „degradację” jej znaczenia w systemie terytorialnych władz wojskowych, z uwagi na fakt ulokowa-

---

nr IV Łódź 1918-1939, Łódź 2001, s. 19-20; idem, *Powstanie Okręgu Generalnego Wojska Polskiego nr IV w Łodzi i tworzenie jego struktur (od listopada 1918 r. do sierpnia 1919 r.)*, [w:] *O suwerenność państwową i narodową. W 80 rocznicę odzyskania niepodległości przez Polskę. Materiały z sesji naukowej. Łódź – 10 listopada 1998 r.*, red. S. Pytlas i H. Siemiński, Łódź 1999, s. 74-75.

³ CAW, Dz. Rozporządzeń Komisji Wojskowej nr 2 z 1 X 1918 r.; B. W o s z c z y ń s k i, *Ministerstwo Spraw Wojskowych 1918-1921. Zarys organizacji i działalności*, Warszawa 1972, s. 53-54; T. B o h m, *Z dziejów naczelnych władz wojskowych II Rzeczypospolitej. Organizacja i kompetencje Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1918-1939*, Warszawa 1994, s. 20.

nia nowego inspektoratu lokalnego w dużo mniejszym Piotrkowie Trybunalskim oraz dziwnego podporządkowania Łodzi – Inspektoratowi Lokalnemu w Kielcach. Przyjęte wówczas rozwiązanie było нефункционалне, dlatego też nie dziwi fakt, iż przetrwało ono bardzo krótko⁴.

Dnia 11 listopada Rada Regencyjna przekazała Józefowi Piłsudskiemu naczelne dowództwo nad wojskiem, a trzy dni później całą swoją władzę. Podporządkowały mu się także Polska Komisja Likwidacyjna w Krakowie oraz Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej w Lublinie. W tym czasie proces formowania WP miał charakter wielkiej improwizacji, spowodowanej tworzeniem różnych oddziałów – nawet najdrobniejszych – oraz rwącą się pracą organizacyjną aparatu terenowego, co przyniosło ograniczone wyniki. W celu uchwycenia wszystkich tworzonych wówczas oddziałów w karby organizacji wojskowej, odpowiedniego ich użycia oraz scalenia w większe jednostki, J. Piłsudski postanowił 17 XI 1918 r. podzielić kraj na pięć nowych jednostek wojskowego podziału terytorialnego w postaci okręgów generalnych. Były to: OG I – Warszawa (dowódca gen. ppor. Kazimierz Sosnkowski), OG II – Lublin (gen. ppor. Edward Śmigły-Rydz), OG III – Kielce (gen. por. W. Iwaszkiewicz-Rudoszański), OG IV – Łódź (gen. por. Jan Romer) i OG V – Kraków (gen. por. Emil Gołogórski). W ich skład weszły następujące okręgi wojskowe: OG I – warszawski, siedlecki, ciechanowski i łomżyński; OG II – lubelski i bialski; OG III – radomski, kielecki, piotrkowski i częstochowski; OG IV – łódzki, kaliski, łowicki i włocławski; OG V – nowo utworzony okręg wojskowy krakowski (XV) oraz przemyski (XVI). Dowódcy okręgów generalnych podlegali bezpośrednio ministrowi spraw wojskowych, zaś ich władzy były podporządkowane wszystkie oddziały formujące się lub kwaterujące na podległym im terenie. Byli oni odpowiedzialni za ogólne bezpieczeństwo i porządek w okręgu. Ich duża samodzielność i znaczny zakres działania wynikał ze złego stanu połączeń telefonicznych, zaburzeń wewnętrznych w kraju, braku jednolitych przepisów, trudności komunikacyjnych, a także z różnego rodowodu poszczególnych polskich oficerów.

Decyzja Piłsudskiego miała ogromne znaczenie dla Łodzi, gdyż odtąd przez kolejnych dwadzieścia lat była ona siedzibą władz wojskowych szczebla okręgowego. Miało to również istotny wpływ na wielkość tutejszego garnizonu, któ-

---

⁴ CAW, Dz. Rozporządzeń Komisji Wojskowej nr 2 z 1 X 1918 r.; Dz. Rozk. MSWojsk nr 4 z 4 XI 1918 r.; W. Jarno, *Okręg Korpusu ...*, s. 20-21.

ry z uwagi na ulokowanie tu licznych organów kierowniczych i wykonawczych tego szczebla, stał się odtąd największym garnizonom w całym OGL⁵.

W skład wspomnianego OGL weszły – jak podano – cztery okręgi wojskowe, które zgodnie z rozkazem z 17 listopada objęły następujące powiaty: VIII OW Łódź – brzeziński, łaski i łódzki; IX OW Kalisz – kaliski, koniński, sieradzki, słupecki i turecki; X OW Łowicz – gostyniński, kutnowski, łeczycki, łowicki, rawski, skierniewicki, sochaczewski, błoński i grójecki; XI OW Włocławek – kolski, nieszawski i włocławski.

Tabela 1

Powierzchnia i ludność powiatów tworzących OGL w 1921 r.

Stolica powiatu i województwo	Powierzchnia w km ²	Ludność	Mężczyźni	Kobiety	Ludność w miastach	Ludność na wsi	Ilość osób na 1 km ²
Gostynin (warszawskie)	1.146	78.291	37.731	40.560	12.461	65.830	68,3
Kutno (warszawskie)	916	99.403	47.933	51.470	23.074	76.329	108,5
Lipno (warszawskie)	1.565	93.418	44.655	48.763	11.160	82.258	59,7
Łowicz (warszawskie)	1.269	99.322	48.902	50.420	15.807	83.515	78,3
Nieszawa (warszawskie)	1.296	101.987	48.712	53.275	17.118	84.869	78,7
Rawa (warszawskie)	1.299	83.487	40.719	42.768	11.946	71.541	64,3
Skierniewice (warszawskie)	763	63.476	30.860	32.616	16.647	46.829	82,3
Sochaczew (warszawskie)	1.061	63.976	30.752	33.224	5.070	58.906	60,3
Włocławek (warszawskie)	1.313	124.821	59.027	65.794	58.019	66.802	95,1
Brzeziny (łódzkie)	1.117	125.029	59.980	65.049	45.467	79.562	111,9
Kalisz (łódzkie)	1.480	180.320	85.283	95.037	51.069	129.251	121,8
Koło (łódzkie)	1.233	112.029	53.710	58.319	19.907	92.122	90,9
Konin (łódzkie)	1.314	111.519	52.964	58.555	19.579	91.940	84,9
Łask (łódzkie)	1.403	149.404	71.714	77.690	39.857	109.547	106,5
Łeczyca (łódzkie)	1.316	122.422	59.852	62.570	22.856	99.566	93,0
Łódź Miasto (łódzkie)	60	451.974	204.898	247.076	451.974	-	7660,6
Łódź Powiat (łódzkie)	880	110.134	52.694	57.440	43.671	66.463	125,2
Sieradz	1.613	155.425	74.707	80.718	40.277	115.148	96,4

⁵ CAW, Dz.Rozk. MSWojsk nr 6 z 27 XI 1918 r.; B. Woszczyński, *Wojsko Polskie w latach 1918-1921*, „Zeszyty Naukowe WAP”, seria historyczna, 1968, z. 20, s. 83-84; M. Wrzosek, *Wojny o granice ...*, s. 43; W. Jarno, *op. cit.*, 21.

Łódź w strukturze terytorialnych władz...

(łódzkie)							
Słupca (łódzkie)	1.069	83.881	39.484	44.397	16.607	67.274	78,5
Turek (łódzkie)	1.248	102.139	49.532	52.607	16.660	85.479	81,8
Ogółem	23.361	2.512.457	1.194.109	1.318.348	939.226	1.573.231	107,5

Źródło: *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 1924*, Warszawa 1925, s. 6-7.

Obszar zajmowany przez OGŁ wyznaczały wówczas: na wschodzie – zachodnie granice powiatu błońskiego i grójeckiego; na południu – południowe granice powiatu brzezińskiego, łódzkiego, sieradzkiego i kaliskiego; na zachodzie – była granica pomiędzy zaborem pruskim a rosyjskim; na północy – rzeka Wisła (do czasu przyłączenia powiatu lipnowskiego leżącego na prawym brzegu rzeki). Powierzchniowo OGŁ zajmował około 24.600 km², w tym na VIII OW (łódzki) przypadało 3.460 km², co stanowiło 14,1% ogółu powierzchni omawianego okręgu generalnego⁶. Jego obszar pod koniec 1918 r. zamieszkiwało około 3,1 mln osób, co oznaczało, iż średnio na każdy kilometr kwadratowy przypadało po 135 osób. Jednakże w tym wypadku, VIII OW pod względem zaludnienia – przy najmniejszej powierzchni – zajął pierwsze miejsce spośród czterech okręgów wojskowych tworzących OGŁ, gdyż zamieszkiwało go (tj. VIII OW) 836,5 tys. mieszkańców, co stanowiło 27% ogółu ludności. W tym miejscu trzeba dodać, iż powstałe 30 X 1918 r. okręgi wojskowe istniały tylko do początku lipca 1919 r., kiedy to – wraz z wprowadzeniem pułkowych i dywizyjnych okręgów uzupełniających – uległy likwidacji. Nie był to koniec zmian terytorialnych w OGŁ, gdyż już pod koniec listopada 1918 r. powiaty grójecki, błoński i sochaczewski wyłączono z jego składu i podporządkowano OG Warszawa, zaś w lipcu 1919 r. w skład OGŁ ponownie włączono powiat sochaczewski oraz nowy powiat lipnowski. W konsekwencji tych zmian, obszar OGŁ uległ zmniejszeniu o 1.240 km², w rezultacie czego w latach 1919-1921 wynosił on 23.361 km², zaś liczba zamieszkującej go ludności spadła w tym samym okresie o ponad 20% – z 3,1 mln u schyłku 1918 r. do 2,5 mln we wrześniu 1921 r. W przeciwieństwie do całości OGŁ, liczba mieszkańców Łodzi wzrosła w latach 1918-1921 o 33%, co wiązało się ze wzrastającymi potrzebami intensywnie odbudowującego się przemysłu łódzkiego. Doprowadziło to w krótkim czasie do sytuacji, iż w 1921 r. w samej stolicy województwa łódzkiego mieszkało prawie 20% ogółu ludności zamieszkującej obszar OGŁ, co dobitnie świadczyło o roli tego miasta w regionie⁷.

⁶ Powierzchnia pozostałych okręgów wojskowych wynosiła: IX OW – 6.724 km², X OW – 7.770 km² i XI OW – 6.640 km².

⁷ W. Jarno, *op. cit.*, s. 21-22; M. Szczepkowski, *Zaciąg ochotniczy i pobór do wojska na terenie Okręgu Generalnego Łódź w latach 1918-1921*, „Rocznik Łódzki” 1978, t. XXIII (XXVI), s. 337; *Mały Rocznik Statystyczny Miasta Łodzi 1930-1934*, red. E. Rosset, Łódź 1935,

Łódź wyróżniała się również i pod względem militarnym, gdyż tutejszy garnizon w latach 1918-1939 stanowił największe skupisko wojska zarówno w OGŁ, jak i powstałego później OK IV. Przez cały okres II RP kwaterowały tu władze okręgowe, co samo w sobie stanowiło dość pokaźny zespół urzędów wojskowych oraz ich organów wykonawczych, a także wiele jednostek wojskowych podległych najpierw OGŁ, a potem OK IV, choć oczywiście sytuacja pod tym względem była różna w okresie istnienia każdego z nich.

W latach 1919-1921 OGŁ podlegały organizacyjnie dwie dywizje piechoty. Pierwszą z nich była 4 DP, w skład której wchodziła VII BP (10 i 14 pp), VIII BP (18 i 37 pp) oraz IV BA (4 pap i 4 pac), zaś drugą – łódzka 10 DP składająca się z XIX BP (28 i 29 pSK), XX BP (30 i 31 pSK) oraz X BA (10 pap i 10 pac). Spośród nich w Łodzi miejsce swego stałego postoju miały następujące jednostki: 28 i 31 pSK, 10 pap, 10 pac (do października 1919 r.) oraz dowództwo 10 DP, co stanowiło około 25% sił wspomnianych wyżej obu dywizji. Oprócz nich, z Łodzią związanych było jeszcze kilka mniejszych oddziałów, jak np.: 4 batalion saperów, 3 pułk wojsk kolejowych, 4 dywizjon taborów, 4 dywizjon samochodowy, 4 dywizjon żandarmerii, 4 batalion telegraficzny, 1 pułk czołgów oraz 4 batalion wojsk wartowniczych i etapowych.

W latach 1919-1921 główne siły 4 i 10 DP walczyły na froncie polsko-bolszewickim, natomiast w miejscach ich stałego postoju zorganizowano wiosną 1919 r. podległe im oddziały zapasowe w postaci batalionów, szwadronów, baterii i kompanii. Miały one przyjmować i szkolić poborowych przysyłanych z właściwych komend uzupełnień, a następnie – zgodnie z rozkazami MSWojsk – wysyłać ich jako kompanie marszowe do oddziałów walczących na froncie. Na obszarze OGŁ w latach 1919-1921 stacjonowały na stałe dwadzieścia trzy oddziały zapasowe, w tym: dziesięć batalionów, pięć szwadronów, cztery baterie, trzy kompanie oraz jedna kolumna. Spośród nich w garnizonie łódzkim swoje koszary miało dwanaście z nich, a więc nieco więcej niż połowa. Były to: 1. bataliony zapasowe – 28 i 31 pSK, 3 pułku wojsk kolejowych i IV batalionu wojsk wartowniczych i etapowych; 2. szwadrony zapasowe – 4 dywizjonu żandarmerii i 4 dywizjonu taborów; 3. baterie zapasowe – 10 pap i 10 pac (do początku 1920 r.); 4. kompanie zapasowe – 4 batalionu telegraficznego, 4 batalionu saperów (do lutego 1920 r.) i 1 pułku czołgów; 5. kolumna zapasowa 4 dywizjonu samochodowego. Po zsumowaniu wszystkich jednostek, urzędów i formacji dyslokowanych w Łodzi w latach 1918-1921 okaże się, iż stanowiły

---

s. 6. Ogółem w 1918 r. Łódź zamieszkiwało 341.829 mieszkańców, zaś we wrześniu 1921 r. już 451.974.

one 1/3 całości sił podległych OGŁ, co dobitnie świadczyło o randze tutejszego garnizonu w strukturze władz wojskowych.

Nowa koncepcja pokojowej struktury WP – związana z przejściem polskiej armii z organizacji wojennej na stopę pokojową – została opracowana w lutym 1921 r. Od tego też czasu czyniono intensywne przygotowania do wprowadzenia jej w życie, co nastąpiło ostatecznie rozkazem gen. por. Kazimierza Sosnkowskiego (ówczesnego ministra spraw wojskowych) z 22 sierpnia. Przyjęto w nim zasadę, w myśl której istniejące dotychczas dowództwa okręgów generalnych miały przeprowadzić reorganizację wszystkich dowództw, jednostek i zakładów znajdujących się na podległym im obszarze, bez względu na to czy dana formacja będzie w przyszłości podlegać danemu okręgowi, czy też zostanie podporządkowana innemu. Przejście WP na organizację pokojową miało się ostatecznie zakończyć przed nadejściem zimy. Reorganizacja armii miała nastąpić w trzech okresach: **1. okres wstępny** (22 VIII-2 X 1921 r.); **2. pierwsza faza** (2 X-5 XI 1921 r.); **3. druga faza** (6-30 listopad). W ostatnim z podanych okresów dokonano formalnie zmiany terytorialnych władz wojskowych likwidując z dniem 15 listopada wszystkie okręgi generalne i tworząc na ich miejsce dziesięć okręgów korpusów. Były to OK: I – Warszawa, II – Lublin, III – Grodno, IV – Łódź, V – Kraków, VI – Lwów, VII – Poznań, VIII – Toruń, IX – Brześć nad Bugiem i X – Przemyśl. Nastąpiły także wówczas istotne zmiany granic poszczególnych okręgów, szczególnie widoczne w przypadku okręgu łódzkiego. Nowo utworzony OK IV terytorialnie różnił się zasadniczo od OGŁ, gdyż punkt ciężkości okręgu przesunął się na południowy-wschód. Spośród powiatów wchodzących wcześniej w skład OGŁ odeszły: 1. do OK I – sochaczewski i gostyński; 2. do OK VII – kaliski, koniński, kolski, słupecki i turecki; 3. do OK VIII – lipnowski, nieszawski i włocławski. Natomiast w skład OK IV weszły następujące powiaty z dawnego OGŁ: brzeziński, kutnowski, łaski, łęczycki, łowicki, łódzki, rawski, sieradzki i skierniewicki. Ponadto do OK IV przyłączono siedem powiatów ze zlikwidowanego OG Kielce: częstochowski, konecki, opoczyński, piotrkowski, radomszczański, wieluński i włoszczowski⁸.

Jak wspomniano, granice wszystkich okręgów uległy mniejszym lub większym przesunięciom. Przed reorganizacją, obszar OGŁ liczył 23.361 km², co stanowiło około 6% ogólnej powierzchni kraju. W skład okręgu wchodziło 19

---

⁸ CAW: Oddział I SG, sygn. I.303.3, t. 31. Rozkaz MSWojsk z 22 VIII 1921 r.; DOK IV. sygn. I.371.4, t. 3 i 14. Plan przejścia DOGŁ z organizacji obecnej na organizację pokojową i przemianowanie na DOK IV z 26 IX 1921 r.; W. J a r n o, op. cit., s. 87-88; M. C i e p l e w i c z, *Wojsko Polskie w latach 1921-1926. Organizacja, wyposażenie, wyszkolenie*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1998, s. 17-18 i 48-49.

powiatów, z których: 9 należało do województwa warszawskiego – gostyński, kutnowski, lipnowski, łowicki, niezawski, rawski, skierniewicki, sochaczewski i włocławski (zajmowały one obszar 10,6 tys. km², co stanowiło około 40% obszaru OGŁ) oraz 10 powiatów do województwa łódzkiego – brzeziński, kaliski, kolski, koniński, łaski, łęczycki, łódzki, sieradzki, stępecki i turecki (liczyły około 14 tys. km² i zajmowały około 60% obszaru okręgu). Wczesną jesienią 1921 r. OGŁ zamieszkiwało 2,51 mln osób, co wynosiło około 9% ogółu ludności Polski. W samym okręgu pod względem zaludnienia na pierwszym miejscu stale i niezmiennie utrzymywał się powiat łódzki, który wraz z miastem Łódź zamieszkiwało 561 tys. mieszkańców⁹.

Wraz z utworzeniem w listopadzie 1921 r. OK IV, z dotychczasowego OGŁ odeszło 10 powiatów zajmujących powierzchnię 13,1 tys. km², zamieszkałych przez 1,05 mln osób, zaś w nowym OK IV pozostało 9 powiatów dawnego OGŁ o powierzchni 10,7 tys. km², zamieszkałych przez 1,47 mln mieszkańców. Oprócz nich – jak podano – do utworzonego OK IV przyłączono 7 powiatów z byłego OG Kielce, liczących 13,3 tys. km² i zamieszkałych przez 1,13 mln osób. W wyniku tej reorganizacji, w skład OK IV wchodziło odtąd 16 powiatów zajmujących 23.996 km², zamieszkałych przez 2,6 mln mieszkańców. W rezultacie, choć granice okręgu łódzkiego uległy poważnym zmianom, to w praktyce powierzchnia OK IV w porównaniu do OGŁ zwiększyła się zaledwie o 500 km², zaś ludność o 90 tys. osób.

Obszar powstałego w listopadzie 1921 r. OK IV stanowił nadal około 6% ogólnej powierzchni kraju, wynoszącej po ostatecznym ustaleniu granic 388,6 tys. km² (pozostałe OK: IX – 15%, II i III – po 14%, I – 11%, VI i X – po 9,6%, VIII – 7,7%, VII – 6% i V – 5,7%). Okręg łódzki zamieszkiwało – jak wspomniano – 2,6 mln osób, co z kolei stanowiło 9,5% ogółu ludności Polski, wynoszącej we wrześniu 1921 r. 27,2 mln. Nowy wojskowy podział terytorialny nadal nie pokrywał się z podziałem administracyjnym, czego przykładem może być właśnie OK IV. W jego skład na początku lat 20. wchodziły: 1. cztery powiaty należące do województwa warszawskiego – kutnowski, łowicki, rawski i skierniewicki (20% obszaru okręgu); 2. osiem powiatów należących do województwa łódzkiego – brzeziński, łaski, łęczycki, łódzki, piotrkowski, radomszczanski, sieradzki i wieluński (55% obszaru okręgu); 3. cztery powiaty należące do województwa kieleckiego – częstochowski, konecki, opoczyński i włoszczowski (25% obszaru okręgu). Jeśli chodzi o gęstość zaludnienia, to średnio w

---

⁹ Obliczenia W. Jarno na podstawie: *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 1920/1921*, Warszawa 1921, s. 309; J. S u k i, *Statystyka narodowościowa Rzeczypospolitej Polskiej na podstawie wyników spisu ludności z dnia 30 IX 1921 r.*, Warszawa 1921, s. 4-5; *Mały Rocznik Statystyczny Miasta Łodzi 1930-1934*, Łódź 1935, s. 4.

OK IV wynosiła ona 108,4 osób na km², przy czym w samej Łodzi aż 12.218 mieszkańców na 1 km², przy średniej krajowej – 71 osób¹⁰.

Pod względem narodowościowym w OK IV przeważali zdecydowanie Polacy, którzy stanowili 88,1% ogółu jego mieszkańców (inne OK: VII – 86,6%, I – 84%, V – 83,5%, VIII – 80,5%, X – 67,8%, III – 63%, IX – 46,9%, II – 42,7% i VI – 38%). Najbardziej „polskimi” powiatami były: powiat włoszczowski – 98,6% ogółu mieszkańców stanowiły osoby podające narodowość polską, wiatuński – 94,8%, łowicki – 94,7%, opoczyński – 94,2% i radomszczański – 92,5%. Najmniej ludności narodowości polskiej mieszkało z kolei w powiatach: łódzkim – 76,7% (w samej Łodzi – 61,8%) i brzezińskim – 78%. Nad drugim miejscu znalazła się ludność pochodzenia żydowskiego, która stanowiła w OK IV 8,9% ogółu mieszkańców. Największe jej skupiska znajdowały się w Łodzi (30,6% mieszkańców miasta) oraz w powiecie brzezińskim (14,5%) i koneckim (10,2%), najmniejsze zaś było w powiecie włoszczowskim (1,4% mieszkańców powiatu)¹¹.

Tabela 2

Powierzchnia i ludność powiatów tworzących OK IV w 1921 r.

Stolica powiatu i województwo	Powierzchnia w km ²	Ludność	Mężczyźni	Kobiety	Ludność w miastach	Ludność na wsi	Ilość osób na 1 km ²
Kutno (warszawskie)	916	99.403	47.933	51.470	23.074	76.329	108,5
Łowicz (warszawskie)	1.269	99.322	48.902	50.420	15.807	83.515	78,3
Rawa (warszawskie)	1.299	83.487	40.719	42.768	11.946	71.541	64,3
Skierniewice (warszawskie)	763	63.476	30.860	32.616	16.647	46.829	82,3
Brzeziny (łódzkie)	1.117	125.029	59.980	65.049	45.467	79.562	111,9
Łask (łódzkie)	1.403	149.404	71.714	77.690	39.857	109.547	106,5
Łęczyca (łódzkie)	1.316	122.422	59.852	62.570	22.856	99.566	93,0
Łódź Miasto (łódzkie)	60	451.974	204.898	247.076	451.974	-	7660,6

¹⁰ W latach 1922-1927 w skład OK IV został włączony powiat lubliniecki, należący administracyjnie do województwa śląskiego. Z kolei w 1938 r. wyłączono ze składu województwa łódzkiego 4 powiaty (kaliski, kolski, i koniński wraz z przyłączonym do niego powiatem słupskim), które wcielono do województwa poznańskiego. Z kolei w 1939 r. do województwa łódzkiego włączono 4 powiaty z województwa warszawskiego (kutnowski, łowicki, skierniewicki i rawski) oraz 2 powiaty z województwa kieleckiego (opoczyński i konecki z wyjątkiem gmin miejskich Skarżysko-Kamienna i Szydłowiec oraz gmin wiejskich Bliżyn i Szydłowiec). Zmiany granic województw z 1938 i 1939 r. nie spowodowały zmian w kształcie terytorialnym OK IV.

¹¹ W. Jarno, op. cit., s. 89-90.

W. J a r n o

Łódź Powiat (łódzkie)	880	110.134	52.694	57.440	43.671	66.463	125,2
Piotrków (łódzkie)	2.088	197.285	95.074	102.211	55.632	141.653	94,5
Radomsko (łódzkie)	2.113	169.847	81.986	87.861	20.572	149.275	80,4
Sieradz (łódzkie)	1.613	155.425	74.707	80.718	40.277	115.148	96,4
Wieluń (łódzkie)	2.101	181.361	88.546	92.815	20.309	161.052	86,3
Częstochowa (kieleckie)	1.924	234.892	111.365	123.527	92.193	142.699	122,1
Końskie (kieleckie)	1.827	141.434	67.391	74.043	31.463	109.971	77,4
Opoczno (kieleckie)	1.853	122.571	59.532	63.039	8.252	114.319	66,1
Włoszczowa (kieleckie)	1.454	94.245	45.962	48.283	11.432	82.813	64,8
Ogółem	23.996	2.601.711	1.242.115	1.359.596	951.429	1.650.282	108,4

Źródło: *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 1924*, Warszawa 1925, s. 6-7.

Trzecią liczącą się narodowością byli Niemcy, którzy stanowili 2,7% mieszkańców okręgu. Najwięcej mieszkało ich w Łodzi (7% mieszkańców miasta) oraz w powiecie brzezińskim (7,3%) i łódzkim (15,4%), najmniej zaś w koneckim, włoszczowskim i wieluńskim (po 0,1% mieszkańców powiatu). Inne narodowości stanowiły na obszarze OK IV niespełna 0,3% ogółu jego mieszkańców¹².

W powyższym kształcie terytorialnym OK IV przetrwał do sierpnia 1922 r., kiedy to nastąpiło formalne przejście przez władze polskie przyznanej jej części Górnego Śląska. Włączono wówczas do wspomnianego okręgu powiat lubliniecki, należący administracyjnie do województwa śląskiego, zaś resztę byłego obszaru plebiscytowego do OK V. Nie spowodowało to większych zmian w odniesieniu do powierzchni i zaludnienia OK IV, gdyż powiat lubliniecki zajmował obszar jedynie 706 km², zamieszkaany zaledwie przez 35 tys. mieszkańców (1 X 1927 r. wspomniany powiat został włączony w skład OK V). Okręg łódzki pod względem posiadanych rezerw zajmował szóste miejsce w kraju, gdyż zamieszkiwało go 1,25 mln mężczyzn, co stanowiło 9,9% ogólnej ich liczby w całym państwie.

Tabela 3

Dyslokacja związków taktycznych na obszarze OK IV w grudniu 1921 r.

Jednostka	Miejsce postoju
7 DP – dowództwo dywizji	Częstochowa
25 pp	Piotrków Trybunalski
27 pp	Częstochowa
74 pp	Podlegał wówczas 23 DPRez i stacjonował w Biedrusku na obszarze OK VII, a jego stałe miejsce postoju miało być wyznaczone po dołączeniu do 7 DP
– 7 pap	Częstochowa

¹² Ibidem.

Łódź w strukturze terytorialnych władz...

10 DP – dowództwo dywizji 28 pSK 30 pSK (bez II batalionu) II batalion 30 pSK 31 pSK 10 pap	Łódź Łódź Warszawa (eksterytorialnie na obszarze OK I) Tomaszów Mazowiecki Łódź Łódź
26 DP – dowództwo dywizji 10 pp (bez III batalionu) III batalion 10 pp 18 pp 37 pp (bez III batalionu) III batalion 37 pp 26 pap (bez II dywizjonu) II dywizjon 26 pap	Skiermiewice Łowicz Skiermiewice Skiermiewice Kutno Łęczyca Skiermiewice Włocławek (eksterytorialnie na obszarze OK VIII)
4 pac (bez II dywizjonu) – II dywizjon 4 pac	Łódź Częstochowa
4 psk	Płock (eksterytorialnie na obszarze OK I)
4 psap	Sandomierz (eksterytorialnie na obszarze OK X)

Źródło: W. J a r n o, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918-1939*, Łódź 2001, s. 142.

W listopadzie 1921 r., wraz z utworzeniem OK IV, podporządkowano mu trzy dywizje – 7, 10 i 26 DP, 4 pac oraz eksterytorialnie 4 pułk saperów i 4 psk. W owym czasie obiekty koszarowe na obszarze okręgu znajdowały się w opłakanym stanie, a ich liczba w stosunku do potrzeb była niewystarczająca. Dyslokacja jednostek wojskowych wynikała więc często z bieżących możliwości kwaterunkowych okręgu, co przedstawia tabela 3. W ramach OK IV, garnizon łódzki od samego początku odgrywał pierwszoplanową rolę, gdyż stacjonowało w nim dowództwo okręgu wraz ze wszystkimi organami kierowniczymi i częścią organów wykonawczych, niemal cała 10 DP (za wyjątkiem 30 pSK), a także większość 4 pac (bez II dywizjonu). Żaden z pozostałych garnizonów OK IV nie dorównywał mu pod względem wielkości, gdyż nawet kolejny pod względem liczebności wojska garnizon OK IV w Częstochowie składał się z 27 pp, 7 pap, II dywizjonu 4 pac oraz dowództwa 7 DP. Dawało to łącznie trzy bataliony piechoty i cztery dywizjony artylerii, podczas gdy w garnizonie łódzkim stacjonowało do połowy lat 30. sześć batalionów piechoty i pięć dywizjonów artylerii. Do tego oczywiście należałoby doliczyć szereg kwaterujących w Łodzi urzędów wojskowych i organów wykonawczych różnych służb, co oznaczało, iż w tutejszym garnizonie nadal kwaterowało około 1/3 ogółu żołnierzy podległych OK IV.

W następnych latach wśród jednostek podległych DOK IV zachodziły liczne zmiany organizacyjne i tak: 1. – w czerwcu 1922 r. w skład 7 DP włączono oficjalnie 74 pp dla którego jako miejsce stałego postoju wyznaczono Lubliniec; 2. – w kwietniu 1924 r. 4 psk, mający dotąd wystawiać szwadrony kawalerii dywizyjnej dla 7, 10 i 26 DP, przestał podlegać DOK IV i utworzył – wraz z 11 puł – XIII BK należącą do 2 Dywizji Kawalerii; 3. – w listopadzie 1924 r. stacjonujący w Tomaszowie Mazowieckim II batalion 30 pSK został przeniesiony

na stałe do Warszawy (Cytadela), gdzie dołączył do reszty pułku, zaś opuszczone przez niego koszary tomaszowskie zajął II batalion 25 pp, przybyły z Piotrkowa Trybunalskiego; 4. – na przełomie października i listopada 1925 r. nastąpiło przejściowe osłabienie łódzkiego garnizonu, gdyż III dywizjon 10 pap przeniesiono z Łodzi do m. Różan, gdzie stacjonował do stycznia 1931 r. (eksterytorialnie na obszarze OK I); 5. – w maju 1927 r. przeniesiono z kolei II dywizjonu 26 pap z Włocławka do Skierniewic, gdzie dołączył on do reszty rodzimego pułku. Z kolei wzmocnieniem łódzkiego garnizonu było utworzenie I IV 1929 r. w Łodzi dowództwa 4 Grupy Artylerii, w skład której wszedł 4 pac, zaś pod względem wyszkolenia podporządkowano jej 7, 8, 10 i 26 pap (nie udało się ustalić przyczyn przydzielenia do grupy 8 pap z 8 DP stacjonującego w Płocku)¹³.

Kolejnym ważnym wydarzeniem, bezpośrednio dotyczącym łódzkiego garnizonu, było utworzenie w końcu grudnia 1931 r. dywizjonu manewrowego artylerii przy Centrum Wyszkożenia w Rembertowie. W związku z tym rozwiązano wówczas stacjonujący eksterytorialnie w Różanie III dywizjon 10 pap, który został niebawem odtworzony od nowa w Łodzi, gdzie stacjonował do wybuchu wojny. Kolejne zmiany w dyslokacji wojsk na obszarze OK IV miały miejsce w 1935 r., kiedy to na przełomie września i października przeniesiono na stałe II dywizjonu 4 pac z Częstochowy do Tomaszowa Mazowieckiego, III batalionu 10 pp ze Skierniewic do Łowicza oraz I batalion 31 pSK z Łodzi do Sieradza. To ostatnie zapoczątkowało proces zmiany dyslokacji owego pułku, który miał się zakończyć w ciągu kilku następnych lat. Pomiędzy lipcem a grudniem 1937 r. przeniesiono również z Łodzi do Sieradza II batalion 31 pSK, zaś w kwietniu 1938 r. dowództwo tegoż pułku. W Łodzi natomiast do wybuchu wojny pozostał III batalion, zwany „batalionem wydzielonym 31 pSK”. Omawiając sprawy dyslokacji wielkich jednostek trzeba jeszcze wspomnieć o powstałym 30 X 1937 r. w Łodzi 10 batalionie pancernym. Został on sformowany na bazie istniejącej od 26 IX 1935 r. kadry 10 batalionu pancernego, którą z kolei utworzono w oparciu o dyslokowany w omawianym garnizonie 4 dywizjon samochodowy. Dowództwo 10 batalionu pancernego stacjonowało do wybuchu wojny w Łodzi, zaś reszta jednostki w Zgierzu przy ul. Konstanyńskie¹⁴.

---

¹³ CAW, Dz.Rozk. DOK IV. Rozkazy z lat 1924-1930; W. J a r n o, op. cit., 141-145. W kwietniu 1929 r. przeniesiono III batalion 37 pp z Łęczycy do Kutna, zaś latem tego roku zlikwidowano Batalion Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w Tomaszowie Mazowieckim oraz podporządkowano DOK II 4 psap w Sandomierzu

¹⁴ CAW: Dz.Rozk. DOK IV. Rozkazy 1929-1939; 31 pSK, sygn. I.320.31, t. 7-10. Rozkazy 31 pSK z lat 1935-1938; W. J a r n o, op. cit., 145-148; P. Z a r z y c k i, *4 Pułk Artylerii Ciężkiej*, Pruszków 1999, s. 11; J. M i e l c z a r e k, *Sieradz 1918-1939*, Sieradz 1984, s. 34; W. K o z ł o w s k i, *Mobilizacja na obszarze Okręgu Korpusu nr IV (Łódź) w 1939 r.*, „Rocznik Łódzki” 1973,

W konsekwencji powyższych zmian w dyslokacji wojsk na obszarze OK IV, pod koniec lat 30. w garnizonie łódzkim stacjonowało w dalszym ciągu 6-7 tys. żołnierzy, co stanowiło nadal około 30% całości wojsk podległych okręgowi łódzkiemu. Tym samym rola i znaczenie omawianego garnizonu w latach 1921-1939 nie uległo osłabieniu. Na przełomie 1938 i 1939 r. spośród 21 batalionów piechoty (bez sześciu batalionów 30 pSK i 74 pp stacjonujących na terenie OK I i V) dyslokowanych na obszarze OK IV – w Łodzi miały swe koszary cztery bataliony piechoty (trzy bataliony 28 pSK oraz III batalion 31 pSK). W odniesieniu do oddziałów piechoty garnizon łódzki nie wygląda może imponująco, gdyż owe cztery bataliony stanowiły tylko około 13% ogółu tego rodzaju wojska podległego DOK IV, choć z drugiej strony w żadnym innym garnizonie na obszarze omawianego okręgu nie kwaterowało więcej niż maksymalnie po trzy bataliony piechoty (po tyle przebywało w Częstochowie, Kutnie, Łowiczu, Piotrkowie Trybunalskim i Skierniewicach). Z kolei w odniesieniu do artylerii, w tym samym czasie, spośród 13 dywizjonów podległych DOK IV – pięć stacjonowało w Łodzi (trzy dywizjony 10 pal oraz I i III dywizjon 4 pac), co stanowiło aż 38,5% ogółu pododdziałów artylerii okręgu łódzkiego. Ponadto w dalszym ciągu w łódzkim garnizonie znajdowało się szereg urzędów i instytucji wojskowych związanych z działalnością w tym mieście wojskowych władz okręgowych oraz wiele jednostek służb specjalistycznych zajmujących się zapewnieniem prawidłowego funkcjonowania sił zbrojnych kwaterujących na obszarze OK IV. W rezultacie, Łódź stanowiła nie tylko największe skupisko wojska na terenie wspomnianego okręgu, ale także zaliczała się w latach 1918-1939 do grona 15 największych garnizonów istniejących w II RP.

Tabela 4

Dyslokacja związków taktycznych na obszarze OK IV na początku 1939 r.

Jednostka	Miejsce postoju
7 DP – dowództwo dywizji	Częstochowa
25 pp	Piotrków Trybunalski
27 pp	Częstochowa
74 pp	Lubliniec (eksterytorialnie na obszarze OK V)
7 pal	Częstochowa
10 DP – dowództwo dywizji	Łódź
28 pSK	Łódź
30 pSK	Warszawa (eksterytorialnie na obszarze OK I)
31 pSK (bez III batalionu)	Sieradz
III batalion 31 pSK	Łódź
– 10 pal	Łódź

t. XVIII (XXI), s. 113-114; idem, *Łódzko-zgierski 10 batalion pancerny (1935-1939)*, „Rocznik Łódzki” 1985, T. XXXV, s. 140-143; J. Rusinek, R. Szubański, *Polska broń pancerna w okresie międzywojennym 1918-1939*, WPH 1969, R. XIV, nr 3-4, s. 238.

26 DP – dowództwo dywizji	Skierniewice
10 pp	Łowicz
18 pp	Skierniewice
37 pp	Kutno
26 pal	Skierniewice
10 batalion pancerny	Zgierz (dowództwo batalionu w Łodzi)
Dowództwo 4 Grupy Artylerii	Łódź
4 pac (bez II dywizjonu)	Łódź
II dywizjon 4 pac	Tomaszów Mazowiecki
- 26 dac	Skierniewice

Źródło: CAW, Dz.Rozk. DOK IV. Rozkazy z lat 1938-1939.

Pisząc o miejscu Łodzi w strukturze terytorialnych władz wojskowych nie można zapominać o ich usytuowaniu w strukturach cywilnych władzach administracyjnych II RP. W latach 1918-1919 właściwie niemal wszystko zaczynano w Polsce od nowa – w tym także tworzono podział administracyjny kraju. Województwo łódzkie powstało jako odrębna jednostka administracyjna 2 VIII 1919 r. Zanim Łódź stała się stolicą województwa, rozważano również inne kandydaty: Kalisza i Piotrkowa Trybunalskiego. Wybrano jednak Łódź, gdyż była ona największym ośrodkiem miejskim w tym regionie oraz dużym centrum przemysłowym. W skład nowo powstałego województwa weszły dawne ziemie guberni: kaliskiej, piotrkowskiej i warszawskiej. Podzielono je na trzynaście powiatów: brzeziński, kaliski, kolski, koniński, łaski, łódzki, łęczycki, piotrkowski, radomszczański, sieradzki, słupecki, turecki i wieluński. Podział ten de facto nie odpowiadał podziałowi historycznemu. W granicach województwa łódzkiego znalazły się bowiem ziemie tradycyjnie wchodzące w skład Wielkopolski, a podział terytorialny Polski z 1919 r. powielił niejako granice ukształtowane w okresie zaborów. O przynależności do poszczególnych województw powiatów tworzących OGŁ i OK IV na początku lat 20. była mowa nieco wcześniej, dlatego też – aby uniknąć zbędnych powtórzeń – zostaną podane jedynie zmiany granic województwa łódzkiego u schyłku lat 30. Z dniem 1 IV 1938 r. cztery powiaty należące dotychczas do województwa łódzkiego (a pod względem wojskowym podległe od listopada 1921 r. OK VII Poznań): kaliski, kolski, turecki i koniński wraz z przyłączonym do tego ostatniego w 1932 r. powiatem słupeckim – postanowiono włączyć do województwa poznańskiego. Obok tradycji historycznej, nowy podział terytorialny uwzględniał wymogi organizacyjne, a przede wszystkim kwestie ekonomiczne, gdyż powiaty te gospodarczo związane były z Poznaniem i Wielkopolską. Z kolei z dniem 1 IV 1939 r. do województwa łódzkiego przyłączono cztery powiaty z województwa warszawskiego: kutnowski, łowicki, skierniewicki i rawski, oraz dwa powiaty z województwa kieleckiego: opoczyński i konecki. Dzięki temu, choć latem 1939 r. wojskowy podział administracyjny nadal nie pokrywał się z podziałem cywil-

nym, to jednak był mu bardzo bliski, gdyż w składzie OK IV znajdowały się odtąd wszystkie powiaty tworzące województwo łódzkie oraz jedynie dwa powiaty należące do województwa kieleckiego (częstochowski i włoszczowski). W konsekwencji powyższych zmian, obszar województwa łódzkiego wzrósł z 19.034 km² w 1937 r. do 20.400 km² powierzchni dwa lata później¹⁵.

Tak jak garnizon łódzki był największym z garnizonów w OK IV, tak Łódź była największym i najludniejszym miastem województwa. W 1939 r. na 1,95 mln mieszkańców województwa łódzkiego aż 672 tys. to obywatele Łodzi, co stanowiło 34,5% ogółu populacji. Co ciekawe – Łódź dopiero w 1929 r. ponownie przekroczyła liczbę 600 tys. mieszkańców, a tym samym odbudowała stan z 1914 r. U progu niepodległości miasto liczyło zaledwie niespełna 342 tys. obywateli. W rok później liczba ta wzrosła – w wyniku reemigracji łódzian oraz napływu przybyszów z innych miast – do blisko 433 tys. Następnie, od 1921 r. liczba ludności Łodzi zaczęła systematycznie rosnać, by w 1939 r. osiągnąć stan – jak podano – 672 tys. mieszkańców¹⁶.

Tabela 5

Liczba mieszkańców Łodzi w latach 1918-1935

Rok	Ludność	Rok	Ludność	Rok	Ludność
1918	341.829	1924	520.150	1930	604.095
1919	433.472	1925	540.326	1931	605.467
1920	432.881	1926	565.222	1932	609.881
1921	451.974	1927	579.179	1933	617.198
1922	472.457	1928	589.133	1934	626.871
1923	505.944	1929	601.437	1935	633.641

Źródło: *Mały Rocznik Statystyczny Miasta Łodzi 1930-1934*, red. E. Rosset, Łódź 1935.

To było też zapewne główną przyczyną tego, iż Łódź ze wszystkich dużych miast miała najwyższy wskaźnik przyrostu liczby ludności, który wynosił 148,7%, podczas gdy w innych wielkich ośrodkach miejskich kształtował się on następująco: Warszawa – 135,6%, Kraków – 131,0% i Poznań – 121,3%. Wiązała się jednak z tym i sprawa wysoce niekorzystna dla miasta – duża gęstość zaludnienia, tym większa, iż w okresie międzywojennym nie zrealizowano zamierzonego w 1929 r. zamiaru powiększenia obszaru miasta. Stąd np. w 1928 r. w mieście na 1 km² przypadało 9.083 osoby. Dla porównania: w Warszawie – 8.892, we Lwowie – 7.101, a w Krakowie tylko 3.989. W Łodzi inną cechą charakterystyczną był utrzymujący się przez całe dwudziestolecie wysoki wskaźnik

¹⁵ M. Bandurka, *Rozwój terytorialny ziem województwa łódzkiego w okresie 1918-1993*, „Rocznik Łódzki” 1994, t. XLI, s. 13-15; idem, *Narodziny województwa łódzkiego, [w:] 75-lecie odzyskania niepodległości...*, s. 91-103.

¹⁶ *Mały Rocznik Statystyczny Miasta Łodzi 1930-1934...*, s. 4; *Łódź 1423-1823-1973. Zarys dziejów i wybór dokumentów*, opr. R. Rosin, M. Bandurka, Łódź 1974, s. 44.

osób przypadających na jedną izbę mieszkalną wynoszący w 1921 r. 2,29 osoby, w 1931 r. – 2,45, zaś w 1938 r. – 2,18. Duża liczba mieszkańców, w tym mężczyzn – potencjalnych poborowych – miała istotne znaczenie dla funkcjonowania garnizonu. Z kolei kilkutysięczna grupa żołnierzy stacjonujących w Łodzi przynosiła korzyści finansowe łódzkim rzemieślnikom, handlowcom, właścicielom restauracji, kin, kamienic, okolicznym chłopom etc. Z drugiej strony nie najlepszy stan infrastruktury mieszkaniowej stanowił przez większą część dwudziestolecia międzywojennego poważny problem dla jednostek i instytucji wojskowych na terenie Łodzi, gdyż zdarzało się często, iż jednostki były rozmieszczone w dwóch lub trzech, bardziej lub mniej oddalonych od siebie, obiektach koszarowych – jak np. 10 pap.

Dla wojska istotne znaczenie miała sprawa struktury narodowościowej, która zwłaszcza w latach 1919-1920 budziła niepokój zarówno NDWP, jak i DOGŁ – a to z uwagi na duży odsetek mieszkających w Łodzi Żydów, jak również Niemców. W latach I wojny światowej w Łodzi znacznie zmalała liczba Polaków. W 1915 r. w mieście było tylko 51,4% ludności polskiej, podczas gdy ludności żydowskiej 36,4%, a Niemców 11,5%. W sześć lat później proporcje te uległy zmianom: Polacy – stanowili już 61,9%, Żydzi – 30,7%, a Niemcy – 7,0%. Z kolei w 1931 r. liczba Polaków zmalała do 59,0%, podczas gdy Żydów wzrosła do 31,7%, a Niemców do 8,9%. Jeszcze innej wymowy nabierają te wskaźniki, gdy przypomnimy, iż np. w 1921 r. łącznie w Łodzi i najbliższej okolicy mieszkało ok. 130 tys. Niemców (w samym mieście – 31.670). W okresie dwudziestolecia stanowiło to nie tyle problem w przypadku poboru – gdyż przedstawiciele mniejszości niemieckiej z reguły odbywali służbę wojskową na obszarze wschodnich województw II RP, ale warunkowało sprawę wzajemnych relacji armia – Żydzi i Niemcy na terytorium garnizonu¹⁷.

---

¹⁷ *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1925, s. 6 i 13; *Mały Rocznik Statystyczny Miasta Łodzi 1936*, red. E. Rosset, Łódź 1938, s. 14-15; *Księga Pamiątkowa Dziesięciolecia Samorządu Miasta Łodzi 1919-1929*, Łódź 1930, s. 3; *Łódź. Dzieje miasta*, t. I (do 1918 r.), red. B. Baranowski i J. Fijałek, wyd. 2, Warszawa-Łódź, 1988, s. 219.

Tabela 6

Ludność Łodzi według wyznania i języka ojczystego
według danych z 1921 i 1931 r.

Ludność ogółem	Wyznanie				Narodowość			
	rzymsko- katolickie	ewange- lickie	mojże- szowe	inne	polska	niemiecka	żydowska	inna
1921 r.								
451.974 (100%)	241.842 (53,5%)	49.748 (11,0%)	156.155 (34,6%)	4.229 (0,9%)	279.846 (61,9%)	31.670 (7,0%)	138.851 (30,7%)	1.607 (0,4%)
w tym mężczyźni zamieszkali w Łodzi: 204.898								
1931 r.								
(tu dane z grudnia – nieco odbiegają od liczby podanej w tabeli 6, gdzie ujęto dane ze stycznia)								
604.629 (100%)	340.179 (56,3%)	56.159 (9,3%)	202.497 (33,5%)	5.526 (0,9%)	356.987 (59,0%)	53.562 (8,9%)	191.720 (31,7%)	1.828 (0,3%)
w tym mężczyźni zamieszkali w Łodzi: 278.268								

Źródło: *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 1924*, Warszawa 1925, s. 6 i 13;
Mały Rocznik Statystyczny Miasta Łodzi 1936, red. E. Rosset, Łódź 1938, s. 14-15.

Dla oficerów i żołnierzy służba w Łodzi mogła mieć także wiele zalet, więcej na pewno niż w małych miasteczkach garnizonowych. W tym miejscu należy zwrócić uwagę na fakt, iż wprawdzie Łódź pozornie mogła wydawać się miastem nieciekawym, gdyż będąc jednym z większych miast ówczesnej Polski, była bardzo zaniedbana np. pod względem systemu kanalizacyjnego czy wodociągowego. Z drugiej strony – jak w każdym dużym ośrodku miejskim – występowało tu sporo atrakcji dla w sumie przecież młodych mężczyzn, i to zarówno dla tych o prozaicznych zainteresowaniach, jak i tych bardziej kulturalnych, ceniących sobie teatr, ciekawe odczyty, prelekcje czy wizyty w muzeach. I choć Łódź nie posiadała w okresie międzywojennym żadnej uczelni wyższej, to prężnie działała Wolna Wszechnica Polska, aktywne były wszelkiego rodzaju stowarzyszenia literackie i naukowe (w tym PTH), ciekawymi zbiorami mogło pochwalić się chociażby Miejskie Muzeum Historii i Sztuki. Łódź słynęła także z dokonania sceny robotniczej (m.in. Witold Wandurski), ciekawego folkloru dzielnic robotniczych, niepowtarzalnej architektury. Przypomnijmy, iż w właśnie w Łodzi w latach 1929-1936 działała grupa „a.r.” czyli „artyści rewolucyjni”. Do tej awangardowej i elitarnej grupy artystów należeli plastycy i poeci tej miary, co: Władysław Strzemiński, Katarzyna Kobro, Henryk Stażewski, Jan Brzękowski czy Julian Przyboś. Na uwagę zasługiwała działalność Teatru Miejskiego, z którym współpracowali twórcy tej miary co: Emil Zegadłowicz, Leon Schiller, Stefan Jaracz czy Karol Adwentowicz. Łódź była więc miastem ciekawym, daleko odbiegającym od przypisywanego jej stereotypu miasta kominów

i fabryk. Problem tylko w tym, czy każdy służący w niej żołnierz lub oficer dostrzegał to inne, ciekawsze oblicze miasta.

Reasumując – w okresie międzywojennym Łódź stanowiła ważny ośrodek wojskowy, gdyż tutejszy garnizon pod względem swej wielkości i ilości żołnierzy kwaterujących na jego terenie zaliczał się w owym czasie do grona 15 największych pokojowych garnizonów. Był to, z tego punktu widzenia, niezwykle ważny okres w dziejach Łodzi, ponieważ po II wojnie światowej straciła ona systematycznie swe wojskowe znaczenie i już w latach 60. XX w. jej rola w systemie pokojowej dyslokacji WP była niewielka. Dlatego też, warto przybliżyć chlubne wojskowe dzieje Łodzi z lat 1918-1939, by przypomnieć współczesnym mieszkańcom tego miasta, iż jego historię tworzyli nie tylko przemysłowcy i robotnicy, ale także żołnierze armii II RP.

W. J a r n o

Załącznik

Obsada ważniejszych stanowisk w OGL i OK IV oraz 10 DP
w latach 1918-1939

Dowódcy OGL i OK IV

p.o. płk Albin Jasiński 17-27 XI 1918 r.

gen. por. Jan Romer (wyznaczony 17 XI 1918 r. – faktycznie stanowiska tego nie objął)

gen. ppor. Aleksander Osiński 27 XI 1918 r. – 13 VIII 1919 r.

gen. ppor. Kajetan Olszewski 18 VIII 1919 r. – 14 II 1921 r.

gen. ppor. Jan Rządkowski 14 II 1921 r. – 28 I 1922 r.

gen. dyw. Stefan Majewski 31 I 1922 r. – 12 VI 1924 r.

gen. dyw. Władysław Jung 12 VI 1924 r. – 10 VII 1926 r. (w dniach 13-25 V 1926 r. internowany, a funkcję dowódcy okręgu sprawował gen. dyw. Stanisław Nałęcz Małachowski)

p.o. gen. dyw. Ignacy Halka Ledóchowski 10 VII – luty 1927 r. (w dniach 10 VII – 1 IX 1926 r. był on p.o. dowódcy okręgu)

p.o. gen. bryg. Stanisław Nałęcz Małachowski luty – 9 VII 1927 r.

gen. bryg. Romuald Dąbrowski 9-15 VII 1927 r.

(wyznaczony dowódcą OK IV już w marcu 1927 r., lecz z nieznanых powodów objął je dopiero w lipcu)

gen. bryg. Stanisław Nałęcz Małachowski 15 VII 1927 r. – 28 VIII 1934 r.

gen. bryg. Władysław Langner 3 IX 1934 r. – 4 II 1938 r.

gen. bryg. Wiktor Thommè 18 II 1938 r. – 1 IX 1939 r.

gen. bryg. Adam Korytowski wrzesień 1939 r.

<p>Zastępcy dowódcy OGL i OK IV</p> <p>gen. ppor. hr. Józef Lasocki 21 I – 20 III 1919 r. od marca 1919 r. do kwietnia 1920 r. stanowisko to pozostawało nieobsadzone gen. ppor. Marcei Księżomir Gosławski kwiecień 1920 r. – marzec 1921 r. od marca do września 1921 r. stanowisko to pozostawało nieobsadzone p.o. gen. ppor. Henryk Odrowąż Minkiewicz 1-26 IX 1921 r. gen. ppor. Leon Pachucki 26 IX 1921 r. – 1 II 1924 r. gen. bryg. Eugeniusz Pogorzelski 1 II – 26 VI 1924 r. gen. bryg. Franciszek Paulik 30 VII 1924 r. – 10 IV 1925 r. gen. dyw. Ignacy Halka Ledóchowski 1 V 1925 r. – 1 IX 1926 r. Z dniem 1 IX 1927 r. stanowisko to w OK IV zostało wówczas zniesione i przywrócone formalnie dopiero w 1939 r. Do tego czasu dowódcę okręgu zastępował dowódca 10 DP, zaś od 16 VIII 1928 r. pomocnik dowódcy OK IV, które to stanowisko zajmowali kolejno plk dypl. Eugeniusz Chilariski 18 VIII 1928 r. – 30 X 1935 r. plk dypl. Marian Bolesławicz 30 X 1935 r. – 5 VII 1939 r. gen. bryg. Adam Korytowski 5 VII – 1 IX 1939 r. Z dniem 5 VII 1939 r. wprowadzono nową organizację DOK IV, która przywróciła stanowisko zastępcy dowódcy OK IV.</p>
<p>Szefowie sztabu OGL i OKIV</p> <p>ppłk SG Marian Przewłocki 9-23 XII 1918 r. ppłk/plk SG Gustaw Kuchinka 23 XII 1918 r. – 1 IX 1921 r. ppłk SG Stefan Iwanowski 24 IX 1921 r. – 16 X 1923 r. p.o. ppłk SG Zygmunt Dzwonkowski 16 X 1923 r. – 24 X 1924 r. ppłk SG Stefan Iwanowski 24 X 1924 r. – 14 IX 1926 r. plk SG Marian Kozłowski 30 XI 1926 r. – 5 XII 1927 r. ppłk SG Jarosław Szafran 5 XII 1927 r. – 10 XI 1928 r. ppłk dypl. Władysław Smolarski 16 XI 1928 r. – 2 III 1931 r. ppłk dypl. Adam Świtalski 2 III 1931 r. – 7 XI 1932 r. plk dypl. Tadeusz Alf-Tarczyński 7 XI 1932 r. – 20 XI 1935 r. ppłk dypl. Piotr Bartak 20 XI 1935 r. – wrzesień 1939 r.</p>
<p>Dowódcy łódzkiej 10 DP (po powrocie z frontu)</p> <p>plk/gen. bryg. Stanisław Nałęcz Małachowski 28 IX 1920 r. – 1 VIII 1927 r. gen. bryg. Józef Olszyna-Wilczyński 9 IX 1927 r. – 29 X 1935 r. plk/gen. bryg. Franciszek Dindorf-Ankowicz 29 X 1935 r. – IX 1939 r.</p>

Źródło: Ustalenia własne.